

UDC: 821.133.1(494)-94 Скерлић К.(049.32)

821.163.41:929 Скерлић Ј.(049.32)

Svetlana E. Tomić*

Alfa BK Univerzitet

Fakultet za strane jezike

PRVI INTIMISTIČKI MEMOAR O ISTAKNUTOM SRPSKOM INTELEKTUALCU¹

(Klara Skerlić: *Moj život sa Jovanom Skerlićem*, preveo sa francuskog Živomir Mladenović, priredila Slavica Garonja Radovanac, Novi Sad: Akademska knjiga, 2021)

U srpskoj kulturi, beletristički i dokumentristički tekstovi žena nemaju isti status kao tekstovi muškaraca. Od prvog novijeg proboja u 19.veku, književna dela žena se retko vrednuju pomoću profesionalnih merila, sa mukom se pravovremeno štampaju, pisci istorija srpske književnosti u 20.veku nisu ih adekvatno proučavali. U studijskim programima katedri za srpsku književnost, književnice gotovo da ne postoje iako postoje naučne monografije i naučni projekti o istoriji književnosti žena u srpskoj

* tomic.svetlana@gmail.com

¹ Ovaj tekst predstavlja celovitu i znatno dužu verziju kritike koja je najpre objavljena u vidu kratkog novinskog prikaza. Videti Svetlana Tomić, "Život sa Skerlićem: o memoarima Klare Skerlić koje je priredila Slavica Garonja", *Večernje novosti*, 05.10. 2021. <https://www.novosti.rs/kultura/vesti/1041978/zivot-skerlicem-memoarima-klare-skerlic-koje-priredila-slavica-garonja>

kulturi, kao i brojni naučni radovi o njima.¹ Iz tih razloga široj javnosti stalno izmiče potpunija slika o pisanoj tradiciji srpske kulture.

Iako žene u srpskoj kulturi imaju tradiciju pisanja sećanja, štampanje i proučavanje tih tekstova spada u noviju pojavu. Primer kraljice Natalije Obrenović dovoljno je ubedljiv. Cenjeni istoričar poput Slobodana Jovanovića znao je za rukopis njenih memoara na početku 20.veka, ali je on, po svemu sudeći, ignorisao takve tekstove premda po definiciji memoari spadaju u primarne istorijske izvore.² I ne samo to, Jovanović je propustio (ili možda namerno blokirao?) priliku da putem štampanja takav tekst učini dostupnim širem čitalaštvu. Trebalo je da prođe skoro jedan vek da bi

¹ Celia Hawkesworth, *Voices in the Shadows: Women in Verbal Art in Serbia and Bosnia* (CEU Press, 2000). Pomenuta monografija postoji i u prevodu na srpski: Siliija Hoksvort, *Glasovi u senci: žene i književnost u Srbiji i Bosni*, prevela Aleksandra Đuričić (Beograd: Službeni glasnik, 2017). *Magdalena Koch, ...kiedy dojrzejemy jako kultura... Tworczość pisarek serbskich na początku XX wieku (kanon-genre-gender)* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007). *Videti i prevod: Magdalena Koh, ...Kada sazremo kao kultura...: stvaralaštvo srpskih spisateljica na početku XX veka : (kanon - žanr – rod)*, prevela sa poljskog Jelena Jović (Beograd: Službeni glasnik, 2012). Slavica Garonja Radovanac, *Žena u srpskoj književnosti* (Novi Sad: Dnevnik, 2010). Takođe videti i naučni projekat *Knjiženstvo* kojim je rukovodila prof.dr Biljana Dojčinović, i digitalnu bazu tog projekta: <http://www.knjizenstvo.rs/#gsc.tab=0> Naravno, postoje i brojne druge važne monografije i članci u kojima su predstavljena nova otkrića o doprinosima književnica u srpskoj kulturi, no zbog obima ovog rada nisu pomenuti.

² Podatak o Jovanoviću naveden je kod Ljubinke Trgovčević prilikom prvog štampanja kraljičinih memoara na srpskom krajem 20.veka (Natalija Obrenović, *Moje uspomene*, prevela sa francuskog Ivanka Pavlović, priredila Ljubinka Trgovčević, Beograd: SKZ, 1999, 2006) i kasnije, prilikom novijih izdanja koje je zajedno sa kraljičinim pričama, aforizmima i prepiskom objavila beogradska Laguna 2015, 2018. Videti npr. Ljubinka Trgovčević, „Priča jedne kraljice“ u: *Ruža i trnje: uspomene, priče, aforizmi, prepiska*, priredile Ljubinka Trgovčević, Svetlana Tomić i Ivana Hadži Popović (Beograd: Laguna, 2015), 11-47.

sećanja kraljice Natalije bila publikovana u Srbiji. Tek nedavno su memoari istaknutih žena u srpskoj kulturi počeli da se intenzivnije štampaju, tumače i vrednuju.³

Štampanje i istraživanje memoara žena u srpskoj kulturi prevashodno je vezano za trud istoričarki.⁴ Tako je i sada zahvaljujući pregalaštvu akademske profesorki i

³ Istaknuta učiteljica istorije i prevoditeljka iz 19.veka, Stanka Đ.Glišićeva je bila svesna važnosti pisanih izvora, ona je sama objavila svoje memoare. Prema dosadašnjim istraživanjima, to su prvi štampani memoari neke istaknute žene u srpskoj kulturi, videti Stanka Đ.Glišićeva, *Moje uspomene* (Beograd: SKZ,1933). Za sada je poznat ovakav redosled pojavljivanja memoara: Natalija Obrenović, *Moje uspomene*, prevela sa francuskog Ivanka Pavlović, priredila Ljubinka Trgovčević, Beograd: SKZ, 1999, 2006); Maga Magazinović, *Moj život*, priredila Jelena Šantić (Beograd: Clio, 2000); Savka Subotić *Uspomene*, priredila Ana Stolić (Beograd:SKZ, 2001); Paulina Lebl Albala, *Tako je nekad bilo*, priredio Aleksandar Lebl (Beograd: 2005); Svetlana Velmar-Janković *Prozraci* (prva knjiga objavljena je 2003: Beograd: Stubovi kulture; koristila sam novija izdanja prvog i drugog toma: *Prozraci 1*, Beograd: Laguna, 2014. i *Prozraci 2*, Beograd: Laguna, 2015). Priređivanje i tumačenje značaja memoara Delfe Ivanić nastalo je zahvaljujući istoričarki Jasmini Milanović, videti Delfa Ivanić, *Uspomene* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012). Jelena Skerlić Ćorović, *Život među ljudima*, priredila Zorica Hadžić (Novi Sad: Akademska knjiga 2014). Natalija Obrenović, *Ruža i trnje: uspomene, aforizmi i priče, prepiska*, priredile Ljubinka Trgovčević, Svetlana Tomić i Ivana Hadži-Popović (Beograd: Laguna, 2015, 2018).

književnice Slavice Garonje Radovanac iz štampe izašla knjiga sećanja Klare Skerlić *Moj život sa Jovanom Skerlićem*. Ovaj izvrstan prevod sa francuskog Živomira Mladenovića objavila je renomirana izdavačka kuća iz Novog Sada, Akademski knjiga. Inače, originalni naslov sećanja bio je *Privatna ličnost Skerlićeva*.⁵

Podsetimo se najpre činjenica. Jovan Skerlić (1877-1914) bio je i ostao grandiozna figura iz akademskog i političkog života Kraljevine Srbije: ugledan univerzitetski profesor i istoričar srpske književnosti, urednik glasovitog časopisa *Srpskog književnog glasnika*, veoma uticajan književni kritičar i borbeni narodni poslanik. Još za vreme braka, njegova supruga, Švajcarkinja nemačkog porekla, Klara (Berta, rođena Šmidlin) Skerlić (1880-1963), bila je u domaćoj literaturi negativno prikazana kao krivac za loš brak, za loše odnose sa Skerlićevim ocem i sestrama, čak i za svoj fizički izgled (kojem je, sudeći po jedinoj priloženoj fotografiji u knjizi, beogradska čaršija tražila trn u oku). Uprkos nepostojanju stvarnih dokaza, takva slika o

⁴ Detaljnije o značaju memoarskih tekstova žena videti Ana Stolić, „Žena u srpskoj memoaristici XIX veka. Pitanja kontinuiteta, društvenog modela, obrazovanja i zapošljavanja”, u: *Pero i povest. Srpsko društvo u sećanjima* (Beograd: Filozofski fakultet, 1999), 9-19. Poredbeno analizu memoara istaknutih žena i muškaraca u srpskoj kulturi iz druge polovine 19. i početka 20. veka dala je Svetlana Tomić, „Korišćenje zanemarenih književnih tekstova radi razumevanja evolucije srpskog društva“, u: Svetlana Tomić, *Doprinosi nepoznate elite: Mogućnosti sasvim drugačije budućnosti* (Beograd: Univerzitet Alfa BK, Fakultet za strane jezike, 2016), 53-85; Svetlana Tomić, “Rediscovering Serbian Women’s Memoirs: Gendered Comparison in a Historical Context”, *Special Issue English Edition: Convention and Revolution*, ed. by Monika Rudaš-Grodzka, Katarzyna Nadana-Sokołowska, Anna Nasiłowska, Karolina Krasuska, and Emilia Kolinko, *Teksty Drugie* 1(2020): 124-139. O značaju autobiografike žena i analizi pojedinih primera književnica videti Svetlana Tomić, *Slavne i ignorisane: Ka kritičkoj kulturi pamćenja* (Beograd: Univerzitet Alfa BK, Fakultet za strane jezike, 2018). O sumiranju recepcije i značaja memoara Mage Magazinović videti Svetlana Tomić, *Maga Magazinović: Sećanja, činjenice, interpretacije* (Beograd: Univerzitet Alfa BK, Fakultet za strane jezike, 2019).

⁵ Mladenović je originalni naslov *Portrait intime de Jovan Skerlić* preveo kao *Anegdote i intimne crte iz života Jovana Skerlića*. Videti uvodni tekst, Garonja Radovanac, „Ličnost velikog istoričara srpske književnosti Jovana skerlića – Još jedan pogled iz ženskog ugla“, str. 12. Stiče se utisak da je originalni naslov preciznije odgovorao i vrsti teksta i nameri Klare Skerlić pa bi se taj drugačiji naslov mogao uzeti u obzir prilikom novog izdanja ove knjige.

njoj dugo je trajala potvrđujući tezu da je u srpskoj kulturi teško prevazići stereotip „Švabice“ koji je u 19.veku Laza K. Lazarević opisao kao vrstu tragičnih bukagija.

Svoja sećanja Klara Skerlić je pisala između dva svetska rata (1938-1939), zahvaljujući podsticaju tadašnjeg doktoranda Živomira Mladenovića, kome su nedostajali podaci o Skerlićevom životu. (Probitna tema njegove teze bila je: *Život i rad Jovana Skerlića.*) Klara Skerlić je veoma brzo napisala svoje uspomene, ali je želju da to delo odmah štampa nadjačalo mučno kolebanje na koje su se ubrzo nadovezale nepovoljne, ratne okolnosti. Pomenuto kolebanje inače nije ni slučajno niti retko kod memoaristkinja u srpskoj pisanoj kulturi, ono je u vezi sa stalnim obezvređivanjem žena uopšte, naročito književnica. Prisetimo se, u to vreme Stanka Đ. Glišićeva je bila jedna od prvih žena koja je u srpskoj kulturi objavila knjigu sećanja o svom životu (*Moje uspomene*, Beograd: SKZ, 1933). Ova umna radnica, poznata učiteljica (pripadala je krugu prvih profesionalnih učiteljica) i vrsna prevoditeljka, odlikovana najvišim državnim priznanjima, svoju knjigu je otpočela priznanjem o paklenom procesu hamletovskog odlučivanja *biti ili ne biti* u ovom slučaju memoaristkinja, što suštinski znači izaći ili ne izaći u javnost kao ličnost koja je svesna vlastite važnosti u društvu.⁶ U tom kontekstu treba razumeti nesigurnost psihičkog autorstva Klare Skerlić: ona je i te kako bila svesna svog izuzetnog književnog i naučno-istraživačkog dara, ali je imala snažnu potrebu da od viđenijih ljudi (srpskih uglednih akademskih profesora i pisaca) dobije kritičko mišljenje o svom memoarskom tekstu. Ni veoma pozitivni odgovori od uglednog univerzitetskog profesora Bogdana Popovića, nisu ohrabрили Klaru Skerlić da tridesetih godina 20.veka štampa svoje uspomene. Ona se stalno iznova pitala hoće li njeni memoari šokirati srpsku javnost (što nipošto nije bio njen cilj) i da li će njen izrazito privatan i psihološki nijansiran Skerlićev portret uopšte biti razumevan kako treba.

Cilj Klare Skerlić bio je otkriti istinu i raspršiti mitske iluzije o Skerliću kao istorijskoj ličnosti. „Da bi se kritikovalo tamo gde čovek nije lično neposredno zainteresovan, potrebna je ogromna hrabrost i ogromno poštenje, fanatična ljubav prema

⁶ O samopercepciji prvih učiteljica i profesorki videti Svetlana Tomić, „Obrazovanje i osvajanje građanskog statusa žena: primeri prvih profesionalnih učiteljica-književnica.“ U: *Obrazovanje, rod, građanski status*, uredile Daša Duhaček, Katarina Lončarević i Dragana Popović (Beograd: Čigoja štampa: Fakultet političkih nauka, Centar za studije roda i politike, 2014), 38-56. Podrobnije o memoarima prvih učiteljica i profesorki u srpskoj kulturi videti: Svetlana Tomić, “Self-Narration of Serbian Female Teachers: From Isolated Village Women to the Metropolises’ Intellectuals”, *Serbian Studies*, vol.30, no.1-2 (2019): 135-162.

istini koja se graniči gotovo s naivnom plemenitšću Don Kihota; ili je pak potreban bar ogroman kult za Apsolutno, tj. fanatizam ljubavi prema Apsolutnom.“ Ove njene misli nisu samo zahtev koje je postavila pred sobom, već kredo njene ličnosti koja, za razliku od memoaristkinja Stanke Glišićeve i Mage Magazinović, nije preuveličavala svoju skromnost udovoljavajući patrijarhalnoj kulturi, nego je umešno otkrivala svest o vlastitoj superiornosti inteligenciji.⁷

Sa jedne strane Klare Skerlić nas ubeđuje da je cilj pisanja njenih memoara naučni: pomoći tadašnjem doktorandu Živomiru Mladenoviću ali i budućoj naučnoj zajednici da se otkrije istina i rasprše mitovi i iluzije o Jovanu Skerliću, veoma uticajnoj istorijskoj ličnosti. Sa druge strane, i iz memoara i iz prepiske, naziru se drugi vidovi moguće motivacije za pisanje jednog teksta koji nudi dosta kontrasećanja oficijelnoj istoriji i pamćenju. Klara Skerlić u jednom trenu memora piše o “odmazdi ‘slabog pola’”. Da li je ova “odmazda” u vezi sa onim što se u komunikologiji definiše kao “cenzura odmazde” i da li je sada reč o ženskoj cenzuri odmazde “jačeg pola”? Treba pažljivo analizirati ne samo pomenuti trenutak kada Klara Skerlić opisuje ženska lukavstva koja proističu iz pozicije žrtve patrijarhalnog sistema nego i sve druge delove memoara i prepiske koji mogu da se dovedu u vezu sa njenom kompleksnom motivacijom za otkrivanjem istine o privatnoj i javnoj sferi srpskog života. Setimo se na ovom mestu ispovesti prijateljice Klare Skerlić o drugom profesoru beogradskog Univerziteta koji je takođe “imao običaj da ispoljava princip kako je veran suprug smešna stvar” (110). Klara Skerlić tada podvlači da ona suprotno od Jovana Skerlića smatra da je vernost neophodna osnova, svake uzvišene ljubavi” (110). Osim toga, u prepisci, Skerlićeva supruga je napomenula dodatan razlog – ona želi da se oduži srpskoj književnosti – a ne zaboravimo da je istoriju srpske književnosti pisao njen muž koji je izostavio dosta autorki iako je kao istoričar imao zadatak da prikaže prošlost pisane tradicije srpske kulture, te da kao univerzitetski profesor priredi i skraćeno, školsko izdanje te prošlosti. U tom smislu, ova knjiga može da se čita i kao novi primer građe koja čuva potisnuto ili cenzurisano “lično sećanje” ali i stvara novu vrstu “memorijskog znanja”.⁸ Kako sam napominjala u ranijim radovima, posebno u srpskoj

⁷ O tome detaljnije: Svetlana Tomić, “Sličnosti i razlike memoara Mage Magazinović sa memoarima drugih savremenika i savremenica”, u: Svetlana Tomić *Maga Magazinović: Sećanja, činjenice, interpretacije* (Beograd: Univerzitet Alfa BK, Fakultet za strane jezike, 2019), 54-66.

⁸ Detaljnije o novim, domaćim i inostranim otkrićima u izučavanju sećanja videti: Tomić, *Slavne i ignorisane*. O „ličnom kulturnom sećanju“ videti Joze van Dejk, *Posredovana sećanja u digitalnom dobu*, prevela s engleskog Jelena Kosovac (Beograd, Clio, 2018).

akademskoj sredini, cenzura je veoma snažna, izražena i raslojena ne samo u konzervativnoj nego i u feminističkoj struji istraživanja.

Nažalost, uspomene Klare Skerlić nisu štampane u 20.veku, ali sada jesu, zajedno sa dugim izvorima. Knjiga sadrži memoare Klare Skerlić, ali i njenu prepisku sa Živomir Mladenovićem iz koje će čitaoci otkriti dosta dragocenih podataka o korespondentima, načinu njihovog rada, tumačenjima memoara i njihovoj ondašnjoj recepciji, ali i o uticaju Klare Skerlić na promenu teme Mladenovićevog doktorata.⁹ Osim toga knjiga donosi „Predgovor“ priređivačice i njen završni tekst o biografiji Klare Skerlić („Ko je bila Klara Skerlić?“), koji je popraćen komentarima i prepiskom Klare Skerlić i Živomira Mladenovića, informativnim tekstom o francuskim potomcima Klare i Jovana Skerlića, te biografskim portretom doktoranda („O adresatu“). U „Predgovoru“, Slavica Garonja je čitaocima skrenula pažnju da su memoari i prepiska omogućili da se osvetle „prvorazredne činjenice“ o Skerlićevom životu, ali i rekonstruišu podaci o životu Skerlićeve supruge. Dok su zahvalnost priređivačice i njena biografija formalno uobičajeni tekstovi ovakvih izdanja, kao specijalni prilozi mogu da se vrednuju ilustrativni materijali. Knjiga sadrži fotografije članova porodice Skerlić, njihove beogradske kuće, fotografiju adresata, stranica memoara, pisama i raznih dokumenata. Pohvalano je kada izdavači podrže ovakav složen projekat, te osim originalnog teksta obogate knjigu različitim vrstama primarne i sekundarne građe i omogućće čitaocima da razumeju originalno štivo i dobiju dodatna tumačenja.

Šta je ono što knjigu uspomena Klare (Šmidlin) Skerlić čini važnom i vrednom? U tradiciji srpske pisane kulture, bilo je uglednih žena koje su pisale sećanja o svojim znamenitim muževima. Jedan takav kratak i fragmentarno koncipiran tekst od dvadesetak strana objavila je u nastavcima Savka Subotić „O Jovanu Subotiću – uspomene njegove žene“ (*Brankovo kolo* 1904) a potom je taj tekst bio uključen u knjigu njenih memoara (*Uspomene*, priredila Ana Stolić, Beograd: SKZ, 2001). Za Savku Subotić pomenuta istoričarka pretpostavlja da je razlog pisanja bilo nezadovoljstvo načinom posthumnog priređivanja muževljeve autobiografije, ali Klari Skerlić je zasmetalo idealizovanje Skerlića, ili, kako ona napominje, „slavopojke i panegirici“ svojstvene srpskoj kulturi. Ona podseća u jednom pismu kako su mnogi pisali o Skerliću ali ga je malo ljudi „shvatilo kako valja“. Ono što ova dva sećanja suštinski razlikuje je Klarino intimističko usredređivanje na psihološki portret Skerlića muža-umnog radnika i na njihov bračni život.

⁹ Klara Skerlić je želela da zaštiti svoje autorstvo; Mladenović je zato, nakon dogovora sa mentorom, promenio temu u *Mladost Jovana Skerlića: Skerlićevo rano formiranje*.

Klara Šmidlin (kći profesora i publiciste) upoznala je Jovana Skerlića u svojoj 19. godini, u Lozani, kada je bila na kraju trogodišnjih studija (1899/1900), u salonu Skerlićevog mentora, profesora Žorža Renara. Potom je Skerlić boravio u Parizu, kako bi prikupio dodatnu građu za svoj doktorat, a po odbrani svoje teze 1901. godine, zaprosio je Klaru Šmidlin. Ubrzo nakon venčanja u Beču 1903. godine, počeli su da žive u Beogradu. Njihov brak trajao je jedanaest godina i naglo je okončan Skerlićevom iznenadnom bolešću i smrću. Brak je bio apsolutno podređen jednom cilju – razvoju Skerlićeve karijere, što je u Skerlićevom slučaju podrazumevalo gušenje intelektualnih ambicija svoje žene. Dok je Skerliću za vreme studentskih dana bilo veoma stalo do Klarinog kritičkog mišljenja (zbog čega ju je molio da pročita i prokomentriše njegovu disertaciju), u bračnim danima intelektualni razgovori gotovo da nikada nisu bili vođeni. Skerlić je sam priznao da je prema Klari gajio samo platonsku ljubav.

Ako ste očekivali uzdržan i cenzurisan odnos Nemice prema opisu supružničke svakodnevice, grdno ste se prevarili! Bez trunčice vulgarnosti ali sa primesama hipnotišuće bizarnosti, ovo je, prema dosadašnjim saznanjima, prvi obiman intimistički memoar jedne žene o srpskom mužu i bračnom životu. Tačno je da se o Jovanu Skerliću uveliko pisalo, ali je stalno nedostajala privatna strana njegovog portreta, izmicalo je znanje o tome šta se krije iza maske njegovog javnog lica, nedostajali su i dodatni dokazi koji bi razrešili neka važna kontradiktorna pitanja. Ako je Skerlićeva mlađa sestra, Jelena Skerlić Ćorović, u obrisima otkrila neke detalje iz porodičnog života u svojim memoarskim zapisima sa prepiskom (koje je takođe objavila Akademski knjiga a priredila Zorica Hadžić, *Život među ljudima*, 2014), sada je privatnu porodičnu istoriju znatno proširila Skerlićeva supruga, Klara.

Jedna od zagonetki savremenih istoričarki bilo je pitanje da li je (kako se uveliko tvrdilo, no bez zadiranja u složenosti) Skerlić bio feminističar ili nije. Preciznije: O kakvoj se vrsti Skerlićevog feminizma može tačno govoriti, iskreno ili pozerskoj? Klara Skerlić je dala pojašnjenja i to ne samo u tekstu svojih uspomena, nego i u prepisci sa mladim naučnikom koji je želeo da prenese njena svedočanstva. Dok je Jovan Skerlić za spoljni svet slovio za feministu, za Klaru Skerlić, i njihov supružnički život, Skerlićev feminizam nikada nije postojao. Klarino dragoceno priznanje je veoma bolno: „Skerlić je kriv što ja nikad nisam položila doktorat, ja sam htela najpre da položim, i tek posle da se udajem, ali on ne htjede čekati.“ – napisala ona odmah u prvom pismu Živomiru Mladenoviću. U memoarima će se Klara Skerlić detaljnije baviti ovim pitanjem, objašnjavajući da je izvesna Skerlićeva progresivnost nastala pod uticajem Zapada i socijalističkih teorija, ali da je „njegovo preziranje žene svakako dolazilo od nekih dalekih orijentalnih predaka.“

Sa jedne strane, Skerlić pokazuje izvesno poštovanje prema književnicama. Sa druge strane, Klara dodaje da je u toj istoj javnosti Skerlić pravio „grube šale na račun

suprotnog pola, i to samo radi uveseljavanja, zabave i razvedravanja atmosfere.“ (Ova dvostrukost je izgleda opstala kao kulturološka matrica i kod nekih potonjih istaknutih intelektualaca.) Razvijajući dalje svoja ramišljanja, Skerličeva supruga na kraju zaključuje: „U njegovu feminizmu primećivalo se, kako izgleda, izvesno odsustvo logike.“ No, dodajmo ovde npr. dva dokaza koja potkrepljuju tvrdnje Klare Skerlić: 1. Skerlić je u svojoj *Istoriji nove srpske književnosti* izvesno poštovanje uputio jednom malom broju književnica i to baš u vreme ekspanzije njihovog broja i uticaja; 2. tom prilikom, Skerlić, premda gorljiv sledbenik socijalističkih ideja, uopšte nije uzео u obzir književnice koje su pisale upravo pod snažnim uticajem socijalističkih teorija. Klarina pomenuta antiteza zato može da se razume i kao važna ironija upozorenja koju svako ko bude pisao o Skerliću mora da uzme u obzir.

U memoarima, Klara Skerlić otkriva da je od prvih dana braka Jovan Skerlić bio bezosećajan muž. Klara je priznala da ju je „prosidba zatekla nespremnu“, da su se porodice Šmidlin i Skerlić protivile braku, da je prilikom dolaska u Beograd, u prvom susretu bila dirnuta srdačnošću Skerličevih prijatelja a iznenađena „ekstremnim primitivizmom“ okoline. Čeljust tuđine mogao je biti pripitomljen muževljevom osećajnošću. Ali, avaj! Već prvog bračnog jutra Klari je bila jasna budućnost supružničkog života. Njen muž je mirno čitao novine dok je ona sedela pored njega i pola sata plakala i jecala! U braku, Jovan Skerlić ne vodi dubokoumne razgovore sa ženom, i ne dozvoljava joj da se profesionalno razvije, on ne pristaje da ona radi u školi. Nikad je ne vodi na službena putovanja, a u Beogradu je poprilično izoluje: kolegama, piscima i umetnicima zabranjuje kućne posete. Večernji izlasci sa suprugom retko postoje, jer je raspored sati organizovan prema muževljevим potrebama. U jednom trenu Klara Skerlić sebe imenuje kao „robinju“ braka i deteta. Dok je kao sin Jovan Skerlić svom ocu najviše zamerao što je varao u braku, kao muž se posvećivao istim strastima. „Dok smo bili u braku, negovao (je) vrlo prisne odnose sa ženama, naročito sa slovenskim (poljskim i ruskim) studentkinjama.“ Na drugom mestu, Klara piše: „bio (je) vrlo slab u pogledu žena. On nije davao otpora, on se predavao.“

No, ovo nije samo knjiga o Skerliću mužu-nemužu, za Klaru Skerlić kao osobu sofisticirane intelektualnosti to bi bio neukusan i dosadno sužen portret. Klara Skerlić zna da svaki žanr mora da bude zanimljivo napisan da bi bio privlačan (ona to mišljenje direktno saopštava) te tako ispisuje niz veoma duhovitih i živo ispričanih sličica-karikatura i ovako ih najavljuje: o Skerliću-gladijatoru, o Skerliću-jagnjetu, o Skerliću kasapinu, o Skerliću pecaču... Osim toga, kao pisac, ona nikad ne gubi iz vida svog čitaoca i često mu se obraća. Posebna draž knjige donosi niz medaljonskih portreta i anegdota o drugim istaknutim ličnostima beogradske inteligencije koje je vešto utkala u tekst. Čitaoci će naći niz zanimljivosti o „kabinetskim ljudima“ (Bogdanu Popoviću, Slobodanu Jovanoviću; Klara Skerlić napominje da je Jovanović bio „večiti ženomrzac“, 132, što je informacija koju npr. ne nalazimo u odeljku o istom istoričaru u

memoarima Skerlićeve sestre, Jelene Skerlić Ćorović),¹⁰ književnicima (Jovanu Dučiću, Radoju Domanoviću, Milutinu Bojiću), pa i književnicama (Jeli Spiridonović Savić), glumcu (Čiča Iliji Stanojeviću), vajar (Ivanu Meštroviću)...

Pomoću tih „sporednih“ likova, Klara Skerlić prikazuje duh jedne epohe, ali i Beograda koji iz palanačkih rita pokušava da se vine u velegradski sjaj. Ona se usredsređuje na složenost ličnosti svog muža, ukazuje na njegove mane, ali mu isto tako odaje i priznanje. Veoma ceni samoradnju neumornog trudenika srpske kulture, divi se njegovoj energiji i snazi, no primećuje i njegove neobičnosti: paganstvo, gnušanje prema bolestima i fizičkoj oronulosti. U portretisanju do izražaja dolaze i suprotnosti među supružnicima: dok je njen muž protivan prefinjenosti manira i spoljašnosti, ona voli eleganciju; u javnosti, Skerlić uliva neosporan autoritet i izaziva strah, dok u rođenoj kući trpi „čudljivu neposlušnost svoga ženskog sveta“ (uključujući svoje sestre i kćer).

Svojim memoarima Klara Skerlić je učinila nešto što nije uradila nijedna druga dosad poznata autorka autodokumentaristike u srpskoj kulturi. Do tančina je razotkrila intimne slike o mužu i pomogla nam da bolje razumemo srpsko društvo i kulturu, ali i onaj tip patrijarhalnosti koju je čeličio akademski intelektualizam. Iz privatnog ugla sada smo dobili još jedno svedočanstvo o otporu vodećih intelektualaca prema modernizaciji i emancipaciji. Sada možemo bolje da povežemo neke istorijske figure i razumemo veze, odnose i preklapanja privatnog i javnog delovanja. Po svom odnosu prema ženi i intelektualkama, po svom patrijarhalnom primitivizmu, Skerlić je blizak Stojanu Novakoviću i Vladanu Đorđeviću.¹¹ Njima su suprotni supružnici poput Jovana Subotića, Raše Miloševića, Čedomilja Mijatovića. Kada se rekonstruiše Skerlićev život i rad, i uporede svedočanstva Skerlićevih savremenika i drugih članova porodice, postaje jasno da su obim i značaj informacija koje su došle od Klare Skerlić od neprocenjive važnosti.

¹⁰ Videti odeljak: Jelena Skerlić Ćorović, “Slobodan Jovanović” u: Jelena Skerlić Ćorović *Život među ljudima*, priredila Zorica Hadžić (Novi Sad: Akademska knjiga, 2014), 152-158.

¹¹ Dragocene uvide u odnos Stojana Novakovića prema prvim književnicama nedavno je predstavio Đorđe Perić, “Stav mladog Stojana Novakovića prema pojavi prvih Srpkinja u književnosti”, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, knj.69, sv.1 (2021): 95-111.

Prepiska Klare Skerlić sa Živomirom Mladenovićem takođe je veoma dragocen materijal u dokumentarnom i umetničkom smislu. Slavica Garonja je predstavila hronološki tok korespodencije, napravila je dobar izbor prenosa građe (u nekim slučajevim u celini, a drugde u odlomcima ; sledila je model pripreme prepiske za štampu Jelene Skerlić Ćorović) i skrenula je pažnju na neka problemska čvorišta. To su, na primer: dramtizacija odnosa Klare Skerlić i Živomira Mladenovića (a kasnije i njegove supruge Olge), transformacija odnosa Klare Skerlić prema štampanju memoara i određivanju trenutka pojave tog rukopisa u štampi, rana recepcija rukopisa memoara itd. Pošto je većina pisama prenesena u odlomcima, a ima potencijal istorijske vrednosti, priređivanje ukupne korespodencije i njeno zasebno istraživanje može da bude predlog za naredni poduhvat Akademске knjige.

Uprkos fragmentarnosti korespodencije, neka pitanja se javljaju kao važna i potrebna za dalja istraživanja. Na primer: Koje je tačno „stvari od naročite bibliofilske vrednosti“ Klara Skerlić sklonila kod svog zeta, istoričara i akademika, Vladimira Ćorovića (str.179)? Koji su mogući uticaji francuske književnosti (koje Klara Skerlić pominje) na ton i strukturu njenih memoara (str. 200)? Da li je prevodilac ispoštovao autorkinu molbu da iz njenog memoara „izbaci sve što je bezobrazno“ (str. 200) i na koji je način to učinjeno? Ako jeste, šta se može saznati pomoću tih cenzurisanih mesta? Da li je Mladenović poslao Klari Skerlić original rukopisa memoara kako bi ona popravila tekst (str.215)?¹² Šta se desilo sa Klarinim filozofskim rukopisom o Kantu koji je napisala na francuskom jeziku? Kakve su ocene o tom filozofskom naučnom radu dali Bogdan Popović, Slobodan Jovanović i Branimir Petronijević?¹³ Da li je Mladenović poslao Klari Skerlić knjigu Vukosave Milojević (prvu naučnu monografiju o Jovanu Skerliću) i šta je tačno Klara Skerlić želela da verifikuje (217)?¹⁴ Da li je, kako

¹² Garonja Radovanac napominje da je ubrzo zatim nastao „sav raskorak u putanjama adresanta i adresata“ (215).

¹³ Klara Skerlić je ovaj rukopis često pominjala u prepisci. Videti npr. str. 181, 191, 200, 217.

¹⁴ Vukosava Milojević *Jovan Skerlić* (Beograd, 1937).

i gde učinila tu verifikaciju? Da li je samo jednom prilikom Mladenović ostavio drugačiju belešku o Klari Skerlić i o svom odnosu prema njoj?¹⁵

Živomir Mladenović je ispunio svoje obećanje dato u jednom pismu od 24.januara 1939.godine: uneo je Klaru Skerlić u istoriju srpske književnosti i društva. Naučnu vrednost njenih memoara pravovremeno je priznao 1940. godine, kada je taj rukopis obilato citirao kao izvor, najpre u naučnom članku a potom i u doktorskoj tezi koja je štampana kao knjiga.¹⁶ I pola veka kasnije, u svojoj dopunjenoj studiji o Skerliću, Mladenović je ponovo obaveštavao naučnu i širu javnost o autodokumentarističkim tekstovima Klare Skerlić.¹⁷ Ipak, u jednom periodu tokom saradnje ove dve ličnosti, ljutnja, sumnja i povređenost Klare Skerlić mogu biti opravdane, jer Mladenović u svoj članak nije pažljivo upisao izvor, te se naslućuje problem koji je Vojislav Jovanović Marambo napomenuo Klari u jednom pismu: „On se dosta poslužio Vama.“ (222-223). Zbog toga se tvrdnja Slavice Garonje Radovanac o „preteranom sitničarenju“ Klare Skerlić može uzeti sa izvesnom rezervom jer u ovom slučaju može biti reči o povređenom autorstvu Klare Skerlić. Podsetimo se da je Mladenović promenio naslov rukopisa njenih sećanja. Uostalom, zašto bi Klara Skerlić, u prepisci, mesecima, osam puta molila Mladenovića da joj pošalje primerak *Letopisa Matice srpske*? Da li je došlo do zloupotrebe poverenja između dva pisca, dve vrste intelektualizma i dve vrste odnosa prema istini i činjenicama? Da li se može postaviti i pitanje o rodnom sukobu intelektualnih superiornosti? U kontekstu ovih pitanja, posebno je zanimljivo pitanje trećeg naučnog subjekta, dr Vukosave Milojević, koju Živorad Mladenović u pomenutom članku objavljenom u *Letopisu Matice srpske* uopšte ne pominje niti koristi rezultate njenih istraživanja iako je ona bila autorka prve

¹⁵ Pred susret u Beogradu, u jesen 1939. Mladenović je zapisao: „U sr/edu/ 1.nov. pre podne telefonirati u H. Rojal i pitati za gđu Sk./erlić/. Dobro je došla sada kada sam slobodan da je iskoristim. U osnovi, dobro sam sve do sada radio. Zanima me ovaj susret i tip ove žene.“ (Mladenović, navedeno prema knjizi Klara Skerlić, *Moj život sa Jovanom Skerlićem*, 2021), str. 214.

¹⁶ Živomir Mladenović, „Prva godina Skerlićevih studija u Švajcarskoj“, *Letopis Matice srpske*, knjiga 353, januar-februar 1940, str. 105-126. Digitalna biblioteka Matice srpske: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=13765&m=2#page/128/mode/2up> Živorad Mladenović *Mladost Jovana Skerlića – Skerlićevo prvo formiranje* – (Beograd: Štamparija Drag.Gregorića, 1940).

¹⁷ Živorad Mladenović, *Život i delo Jovana Skerlića* (Bor: Bakar; Beograd: 1998).

naučne monografije o Skerliću (Vukosava Milojević *Jovan Skerlić*, Beograd, 1937).¹⁸ Baš u toj monografiji o Skerliću dr Vukosava Milojević je napomenula da je sećanje na Skerlića uveliko počelo da bleedi, kao da on nikad ništa važno nije napisao ni uradio za srpsku kulturu i nauku. Da li u ovakvim postupcima može biti reči o vrsti Mladenovićeve naučne cenzure odmazde one naučnice koja je istovremeno i istraživačka prethodnica? Zanimljivo da je Živorad Mladenović monografiju Vukosave Milojević uključio u svoju štampanu doktorsku tezu i u kasnije objavljenu studiju o Skerliću, pa opet sa приметnom redukcijom.¹⁹ Neke podatke dobijene od Klare Skerlić čini se da je Mladenović prvi put izneo u svojim znatno kasnijim radovima. Zbog svega toga bi bilo korisno ispitati načine Mladenovićevog pristupa i upotrebe podataka iz prepiske sa Klarom Skerlić i njenih memoara, ali i istraživanja Vukosave Milojević. Postoje li možda druga i drugačija svedočanstva o dinamici Mladenovićeve upotrebe različite građe koju je dobijao od Klare Skerlić?

Neka druga tumačenja Slavice Garonje Radovanac takođe otvaraju prostor za diskusiju. Na primer, Garonja Radovanac često kod Klare Skerlić naglašava „probuđenu samosvest (žene intelektualke)“. Da li je reč o tome ili o samosvesti intelektualke koja je postojala odranije ali je u braku bila blokirana? Podsetimo se da je studentu Jovanu Skerliću bilo veoma stalo da od svoje kolegice Klare Šmidlin dobije komentare o svojoj doktorskoj tezi. Osim toga, Klara Skerlić npr. u svojim memoarima na više mesta vešto i veoma pažljivo ispisuje dokaze o superiornosti vlastitog intelektualizma u odnosu na intelektualizam svog muža koji za razliku od nje ima visoke javne funkcije, uticaj i moć. Ona npr. čita i na engleskom, dok Skerlić engleski jezik, prema njenom svedočenju, nikada nije hteo da nauči. Klara Skerlić takđe napominje da je čitala nemačke ekonomske časopise, a znala je, osim engleskog,

¹⁸ Više o dr Vukosavi Milojević i značaju njenog istraživanja videti Svetlana Tomić, “Sahranjena u fusnotama. Dr Vukosava Milojević (1898-1985), pisac prve temeljne naučne monografije o Jovanu Skerliću: istraživačka beleška”, *Reči* 12 (2019): 186–98.

¹⁹ Dok je 1940.godine u štampanoj verziji doktorske disertacije *Mladost Jovana Skerlića – Skerlićevo prvo formiranje* – Mladenović oskudno koristio građu iz monografije Vukosave Milojević (citirana je svega tri puta: na str.52, 96. i 212, a potom uključena u spisak literature na str. 344) , u novijoj knjizi o Skerliću, Mladenović na istraživanja Vukosave Milojević upućuje samo jednom, na str. 61.Videti: Živorad Mladenović, *Život i delo Jovana Skerlića* (Bor: Bakar; Beograd: 1998). Studiju Vukosave Milojević ignorisao je i Midhat Begić, detaljnije videti kod Tomić 2019: 186–98.

francuski, holandski i italijanski jezik. Svakako, ispitivanje evolucije i transformacije samosvesti žena (svesti o svesti) izranja kao još jedna tema za sistematično dijahrono istraživanje.

Osim svoje dokumentarne vrednosti, memoari Klare Skerlić imaju izuzetan literarni kvalitet. Čitaoci će naći vešt izbor reči, umešno razvijene slike, do tačnina oblikovane epizode, pronicljiva zapažanja, duhovitost i duboke misli. Veoma su uspeli njeni filozofski mini-eseji ili meditacije npr. o razumu i osećajnosti, o egoizmu velikih ljudi, o paganizmu, o hrišćanstvu, o erotskom moralu, o lukavstvu žene... Sve su to razlozi zbog kojih Klaru Skerlić možemo svrstati u tradiciju autora i autorki koji su u srpskoj kulturi razvijali i filozofski tip književnosti. Zbog perioda nastanka, memoari Klare Skerlić se nadovezuju na *Filozofske fragmente* Ksenije Atanasijević (Beograd: Geca Kon, knjiga 1: 1929 ; knjiga 2 : 1930) pa je sada slika o tradiciji takve vrste književnosti jasnija. Poput drugih autorki memoara (posebno Pauline Lebl, Mage Magazinović, Svetlane Velmar Janković) i Klara Skerlić je napisala veoma vešto i zanimljivo romaneskno štivo, ni u jednom trenu dosadno, što je inače glavna boljka memoara muškaraca-savremenika, po pravilu preopterećenih japajapačkim egocentrizmom. (U tom smislu, Vladan Đorđević predstavlja hiperbolu.)²⁰

Imajući u vidu, sada pokazan, veliki književni talenat Klare Skerlić, prava je šteta što nemamo odmah i priliku da čitamo druge njene radove. Na primer, ona u prepici saopštava da je 1936. godine objavila knjigu pesama na nemačkom, te da je prozu pisala radije na francuskom. Ova gorljiva ljubiteljka istine, koja je od detinjstva razvijala znanja o matematici i logici, u 58. godini je pozelela da ostvari svoj davni san i doktorira na temu o Kantovoj knjizi *O večitom Miru* i problemu Evropske federacije. Zbog aktelnosti ove teme ali i daljeg razumevanja doprinosa Klare Skerlić srpskoj i evropskoj književnosti i nauci, vredi naći i prirediti njen doktorat za štampu. To znači da nam tek predstoji potpunije otkrivanje stvaralačkog portreta Klare Skerlić i mogućnost ispitivanja komparativnih veza, odnosa i uticaja. Dela Klare Skerlić mogu imati značaja za srpsku, švajcarsko-nemačku i francusku književnost. Na priređivanju njenih memoara i jednog dela prepiske, svakako treba čestitati Slavici Garonji Radovanac. Jedno je sigurno. Namera Klare Skerlić da svojim memoarima doprinose srpskoj književnosti i srpskoj istoriografiji sasvim je ostvarena. Pitanje je da li će Klari Skerlić i u kom trenutku to oficijelno biti i priznato.

²⁰ Vladan Đorđević, *Istorija srpsko-bugarskog rata 1885*, knjiga 1-2 (Beograd: Zadužbina Ilije M. Kolarca, 1908).

Književnice su do danas u javnom institucionalizovanom prostoru ostale ignorisane i neadekvatno vrednovane bile da su kraljice, odlikovane glumice i učiteljice, ili nesuđene naučnice kakva je bila Klara Skerlić.

Datum prijema: 27. 08. 2021.

Datum ispravki: /

Datum odobrenja: 27. 08. 2021.